

BOKHISTORIER

Studier tillägnade Per S. Ridderstad

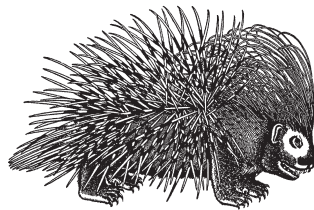
Redaktörer

Kristina Lundblad

Eva Nilsson Nylander

Thomas Rydén

Helena Strömquist Dal

BOKFÖRLAGET SIGNUM · STOCKHOLM · MMVII

Boken är tryckt med bidrag från
Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning

© Författarna & Bokförlaget Signum 2007
Grafisk form: Göran Andersson
Kristianstads Boktryckeri AB, Kristianstad 2007
ISBN 978-91-87896-91-0

Innehåll

Kristina Lundblad, Inledning · 9

TEXT OCH TANKE

Mats Malm, Hur lärde sig muserna dikta på svenska · 13

Eva Nilsson Nylander, Transmutationen i Trastevere · 23

Andreas Önnersfors, Filosofen i biblioteket · 37

Svante Nordin, Viktor Rydberg, bokhistorien och metafysiken · 47

Sten Kindlundh, Viga-Glúms saga – Två texter · 55

Patrik Lundell, Monument av brons och papper · 65

BOKENS FORMER

Lea Niskanen, Det mirakulösa broderandet av världen · 73

Lena Johannesson, Stockholms stadshus som visuellt och verbalt emblem · 79

Thomas Rydén, Den dematerialiserade inskriften · 89

Kristina Lundblad, Kodexsimulationer · 95

Mats Dahlström, En egen bok · 105

TRYCK

Björn Dal, Tusen år före Gutenberg · 113

Gunnel Hedberg, ”Hafva för gäld rymt” · 129

BOKENS MARKNAD

Mirjam M. Foot, Bookbinders' Guilds in northern Europe during the seventeenth and eighteenth centuries · 141

Helena Strömquist Dal, Marknaden för populuxetryck efter sekelskiftet 1800 · 165

Roger Jacobsson, Tryckkultur i provinsen · 173

Esko Häkli, Encyklopedin som enmansföretag · 183

Ann Steiner, Kommersiell folkbildning · 191

Gunnar Broberg, Södra Esplanaden lördag klockan 07.00 · 201

I BIBLIOTEKET

Wolfgang Undorf, Svenska Inkunabelförvärv · 211

Birgitta Olander, Universitetsbiblioteket i Lundagård · 223

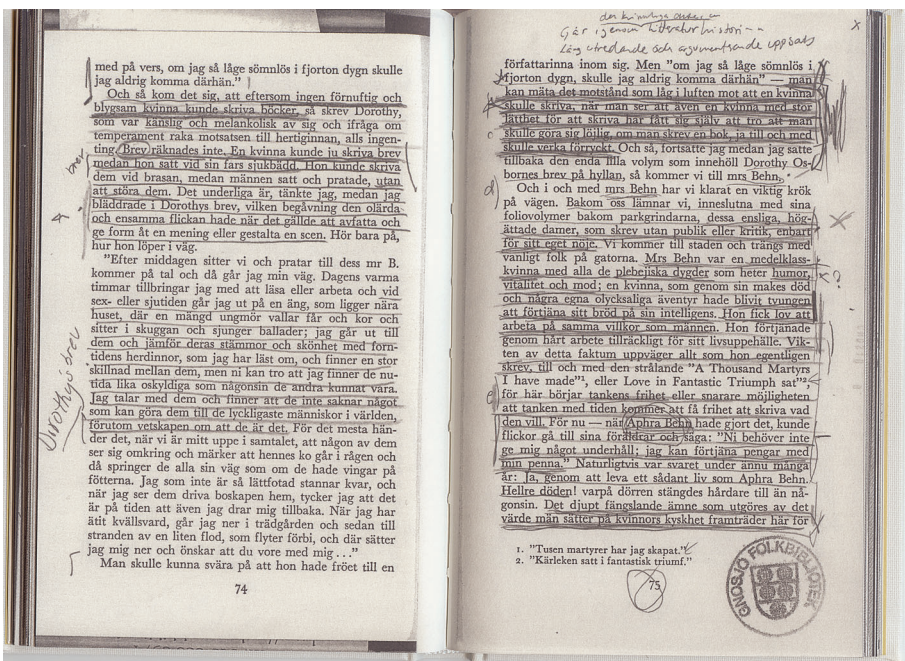
Ingrid Svensson, Till minne av ett kinkigt arbete · 231

Gunnar Sahlín, Digitaliseringens betydelse för den humanistiska forskningen · 243

Karin Wijkström, Per Soldan Ridderstads inköp av konstnärliga bokband till KB · 253

Per S. Ridderstads biografi · 265

Per S. Ridderstads bibliografi · 266

Ur Ett Eget Rum / Tusen Bibliotek (Malmö: Kajsa Dahlberg, 2006), s. 74–75.

MATS DAHLSTRÖM

En egen bok

NÄR VI BESKRIVER och undervisar om böcker som medieform försöker vi inte sällan fånga bokens karaktär genom att lyfta fram normalfallen. Men kanske glömmer vi att också extremfallen lär oss något om var formers och genrers gränser går. Den amerikanske medieforskaren Katherine Hayles har vid flera tillfällen lyft fram värdet av att studera konstnärers och författares experimenterande med text- och bildbärande medier.¹ Försöker vi exempelvis komma åt någon gemensam natur i de artefakter vi kallar för böcker kan vi därför också lära oss något genom att studera hur bokkonstnärer och formintresserade författare stängats och lekt med böckers materialitet. Verk som Mark Danielewskis *The House of Leaves*, Lev Rubinsteins *Det stora kartoteket*, Raymond Queneaus *Hundra tusen miljarder dikter*, och inte minst bokkonst (s.k. artist's books) av exempelvis Marcel Duchamp, kan alla lära oss något om mediernas och artefaktens materialitet och form.² De är medvetna motbilder av typboken, och utgör alla något slags svar på den fråga Per S. Ridderstad refererade till i ett anförande för några år sedan: "Får en bok se ut hur som helst?" I sina försök att vara något annat än en typbok säger de också något om vad det innebär att vara just en typbok.

Jag kommer att tänka på sådana motbilder under ett besök på konstnären Kajsa Dahlbergs utställning *Ett eget rum/Tusen bibliotek*.³ Till utställningen hör en upplaga om 1000 exemplar av en ganska egendomlig bok konstnären har sammanställt. Så här ligger det till. Enligt egen utsägo önskade Dahlberg för ett par år sedan ge bort ett exemplar av Virginia Woolfs *Ett eget rum*, men fann att upplagan var slutsåld.⁴ Hon vände sig då till ett bibliotek, kopierade dettas exemplar och lät binda in kopiorna som present. I samband därmed upptäckte hon att det fanns läsaranteckningar och understrykningar i biblioteksexemplaret – det bokforskare brukar kalla *marginalia*. Och det är ju så med "kludd" i

biblioteksböcker att det antingen väcker förtret eller intresse. I bibliotekariers fall gäller det förra, i Dahlbergs fall det senare.⁵

Så småningom började hon kontakta bibliotek runt om i Sverige för att se om deras exemplar av boken också innehöll marginalia. Där så var fallet – och det var ofta – anställde hon om fjärrlån eller fick bibliotekarier att skicka kopior på sidor med anteckningar. Och hon lånade och hon lånade. Från över 100 bibliotek. Och såg till att samla på sig kopior på all marginalia. Med en blinkning konstaterar Dahlberg: ”Min lånestatistik måste se mycket märklig ut vid det här laget”.⁶

Så satte hon sig till sist vid ljusbordet och kalkerade ihop alla anteckningar och understrykningar, sida för sida och med utvalda fotokopierade sidor ur realexemplar som basdokument.⁷ Figur 1 ger ett exempel på hur det kan se ut.⁸ Om nu valet av just Woolfs bok var en tillfällighet, underlättades sannerligen kalkeringsarbetet av att samtliga svenska upplagor (med undantag från den allra senaste från 2004) är senare impressioner ur en och samma sättning, eller *komposition*, från 1958. Marginalian är alltså hämtad ur ett stort antal realexemplar ur en komposition (det framgår dock inte exakt ur vilken eller vilka impressioner). Resultatet trycktes i en upplaga om ettusen exemplar. Boken gick bara att köpa i samband med utställningen, men är vederbörligen pliktlevererad till exempelvis Kungliga Biblioteket i Stockholm.

Låt oss ignorera de upphovsrättsliga frågor som kan ställas kring Dahlbergs förfarande.⁹ Det finns andra saker jag hellre diskuterar just nu.

Dahlberg berör med sitt verk teman som repetition, förskjutningar samt relationen mellan det säregna och det gemensamma. Där är verket en del av en konstnärlig strömning som kan iakttas i flera konstarter, exempelvis Steve Reichs minimalistiska musik, Åke Hodells *Orderbuch* eller Jan Svenungssons konstprojekt *Psycho-Mapping Europe*.¹⁰ Men det finns också förbindelser med bok-, litteratur- och textvetenskaplig forskning. Låt oss nedan se på några sådana.

Visst kan man kalla Dahlbergs för ett nördigt projekt. Men som sådant också ett av de mer egendomliga och fascinerande exempel på bokhistoriska studier jag har sett. Det finns i och för sig en, om uttrycket ursäktas, marginell sektion inom bok- och litteraturforskning där man sysslar med marginalia.¹¹ Men där intresserar man sig nästan uteslutande för författarens anteckningar. Ibland resulterar det rentav i kritiska utgåvor av kända författarens marginalia (ett uppmärksammat exempel är den vetenskapliga utgåvan av Coleridges marginalia).

I ett ytterst litet rum inom denna avdelning fokuserar man på läsaran-teckningar av vad just Virginia Woolf kallar "the common reader",¹² och i något fall rentav på anteckningar i biblioteksexemplar.¹³ Där någonstans finns vetenskapliga släktingar till Dahlbergs konstprojekt. Men det finns fler.

I fonden i Dahlbergs bok ligger alltså Woolfs egen text, ackompanjerad av en månghövdad läsarkrets alla kommentarer och understrykningar, jämte också reproduktioner av biblioteksstämplar, hundöron, teckningar, instuckna gem och mycket annat. Vi har därför att göra med en utgivning av en i hög grad *social* text, ett mycket påtagligt exempel på receptionsstudier. Att bläddra igenom Dahlbergs bok är att slås av ett ögonbedövande sorl. Somliga passager har passerat de många läsarna ganska intakta. Andra har däremot magnetiskt dragit till sig läsarfilsånnet så till den grad att Woolfs text stundom är oläslig. Man föreställer sig att Dahlbergs bok därför kunde utgöra intressant läsning också för litteraturvetare i allmänhet och Woolfspecialister i synnerhet.

Projektet leker med våra invanda gränser mellan det privata och det publika. Tesen i Woolfs föredrag, "Ett eget rum", är att kvinnor behöver ett eget rum och pengar för att kunna skriva romaner och bli publicerade i ett offentligt rum. Dahlbergs projekt utgör ett slags respons genom att samla ihop privata rumsliga anteckningar och ge dem det offentliga rum som både utställningen och den tryckta utställningsboken erbjuder. Att boken är "pliktd" i KB:s samlingar innebär därmed att den också på det sättet har tagit sin plats i ett offentligt rum, en minnesinstitution. Kanske finns det dessutom en feministisk poäng att göra mellan det privata och det publika. Woolfs verk har ju också blivit något av en klassiker inom feminismen. Dahlbergs val av det är således knappast slumpartat. Det är också påfallande att marginalia till alldeles övervägande del tycks studeras av kvinnliga forskare.

Dahlbergs projekt prövar också gränserna för vad som kan sägas utgöra text och inte. För det första är det påfallande att ur rent textvetenskaplig synvinkel konstatera hur idealtextern i Woolfs verk hamnar i bakgrunden medan naturaltexterna i realexemplar hamnar i förgrunden. För det andra har Dahlbergs blick så att säga vandrat bort från den tryckta texten till utrymmet utanför. Hon säger själv i en intervju:

My late obsession with this book has been a somewhat inverted experience. That of concentrating, not on the text itself, but on that space which is not the text.¹⁴

Detta gäller inte bara inlagan. Bokens pärm och rygg är helt vita och textlösa. I min bokhylla utgör den en slående pendang till en helt svart bok alldeles bredvid. Den svarta är en anteckningsbok inköpt i pappershandel, ett exempel på hur ett dokument helt kan sakna någon som helst typografisk text och ändå kallas bok. Den står som ett kärl och väntar på att text skall hållas ner i den. Den vita är också ett slags anteckningsbok, men är således fylld till brädden med anteckningar.

Men den tanke som allra mest klamrar sig fast när jag går från utställningen är en annan.

Jag har de senaste åren sysselsatt mig mycket med den vetenskapliga, textkritiska utgåvan som genre och form, och kan inte låta bli att läsa Dahlbergs bok som ett slags utgåva.¹⁵ Också där utgör den en motbild.

I typfallet visar en vetenskaplig, textkritisk utgåva upp en uniform text. För det första är det författarens *idealtext* som står i centrum. En ren, lingvistisk text har valts eller konstruerats av utgivaren, medan versioner och naturaltexters varianter bland det ofta rika utgångsmaterialet förpassas ner till vetenskapliga apparater längst ner på baksidan eller i slutet av boken eller rentav utanför volymen. En absolut majoritet bland utgåvor rapporterar dessutom inte de enskilda originaldokumentens fysik, visualitet och skick. Vetenskaplig utgivning har ett avsevärt starkare idealistiskt än materialistiskt intresse. För det andra premieras *författarens* text. Andra aktörers bidrag, såsom tryckares, förläggares, utgivares, medarbetares och – inte minst – läsares, rensas inte sällan bort.¹⁶ Utgivarens kommentarer, om de alls förekommer, förläggs exempelvis ofta till kringtexter i slutet av eller utanför utgåvevolymen. Mycket av den vetenskapliga utgivningens historia präglas egentligen av en dragkamp mellan författarens och utgivarens auktoritet när det gäller synlighet och makt över texten,¹⁷ men läsarna spelar i allt detta inte ens tredje fiolen: de är för det mesta fullständigt osynliggjorda och tystade. För det tredje överför typutgåvan en idealtext ur flera startdokument genom att skapa eller konstruera *en bastext*. Den gör alltså många texter till en.

Som textutgåva är Dahlbergs bok något helt annat.

Rent tekniskt är det en faksimilutgåva,¹⁸ och som sådan omfattar den just de exemplartypiska, de fysiska och de materiella aspekter på dokument som textkritisk utgivning i normalfallet lämnar därhän som irrelevant.

Det är vidare en utgåva både av Woolfs text (såsom naturaltexten i den komposition de utvalda impressionerna representerar) och av läsares

anteckningar (såsom naturaltexter i enstaka realexemplar av impressioner inom kompositionen). Boken är således ett ganska djärvt försök att åstadkomma ett slags faksimilutgåva av både en komposition (speglad i flera impressioner) och en uppsjö läsartexter. Men Woolfs verk hamnar bokstavligen i bakgrunden medan läsarnas röster lyfts fram i förgrunden. Över detta svävar hela tiden också konstnärens egen röst som ”utgivare”. Om styrkeförhållandet i utgåvor normalt är 1/ författare, 2/ utgivare och 3/ läsare, råder det omvända i Dahlbergs bok.

Det är också en utgåva som utgår från ett hundratal bastexter (eller egentligen basdokument) och som också gör en visuell poäng av att lyfta fram alla dessa. Resultatet är något annat än en uniform text. Dahlbergs syfte är i själva verket just att *imte* presentera en ”monovokal” text utan en polyvokal kakafoni. Den gör alltså en text till många.

Visst hittar vi ett allt bredare spektrum av den vetenskapliga utgåvans motbilder, alternativa former och experiment i elektronisk form. Med en textualitet och materialitet som inte alls ser ut på samma sätt som i tryckta medier kan digitala medier skapa radikalt nya möjligheter för vetenskapliga utgivare att representera och reproducera texter och dokument.¹⁹ Men Dahlberg väljer en tryckt kodexbok som form för sin motbild av en utgåva. Det är ganska fascinerande och uppfordrande, och ger hennes alternativa utgåva inte bara ett poetiskt lyft utan tvingar oss att genom sin materialitet koncentrerat ta ställning till den som motbild: vad är en litterär textutgåva, vems är den, vem talar den till och vem är det som tillåts tala? Att *Ett eget rum/Tusen bibliotek* åstadkommer detta och *samtidigt* erbjuder en (nästan läslig) författartext och en kolossal kör av läsarröster, det är faktiskt ett konststycke. Ett stycke konst.

1. Utförligast i *Writing Machines* (Cambridge: MIT Press, 2002).
2. ”Lev Rubinsteins texter föreligger i original på kartotekskort. De bildar ett stort kortsystem i ständig tillväxt och påminner som sådant om en ICKE-BOK, ’utomgutenbergsk’. (...) Hans tidigaste kort-texter är från 1975 och de bokpublicerades på ryska först 1993.” (ur förlagets omslagstext till *Tiden* går: ur *Det stora kartoteket* av Lev Rubinstein, Bonniers 2001).
3. Utställningen ägde rum på Galleri Index i Stockholm vintern 2006/2007.

4. En samling anföranden ursprungligen publicerade på Hogarth Press 1929 (i galleriets pressmeddelande står ”Hogwarth Press”, men där har Harry Potter varit framme och trollat. Woolfs verk översattes till svenska av Jane Lundblad, gavs 1958 ut av *Tiden* och har sedan kommit i flera impressioner.
5. Bibliotekens bevarande åtgärder består inte sällan i att rensa bort marginalia från beståndsexemplar, se till exempel Jonathan Spence: ”Save that Book!” (*Perspectives* 8/ 2004), liksom Denis Paz’ replik ”Save that Book? Save that Marginalia!” (*Perspectives*

- 4/2005). Se också Cambridges universitetsbiblioteks särskilda webbplats "Marginalia and other *crimes*": <<http://www.lib.cam.ac.uk/marginalia/>> [min kursiv.].
6. Kajsa Dahlberg intervjuad av Niklas Östholm ([Broschyr]. Stockholm: Galleri Index, [2006], s. 3, <<http://www.indexfoundation.se/upload/AconversationwithKajsaDahlberg.pdf>>).
  7. Ridderstad har föreslagit termen basdokument som alternativ i utgivnings-sammanhang till textkritikens bastext (eng. copy-text) för att poängtera vikten av att se inte bara dokumentets text utan dess helhet, fysikalitet och allt, som potentiellt meningsbärande (Per S. Ridderstad: "Hur dokumenteras ett dokument? Om kravspecifikationer för materiell bibliografi och immateriell textkritik." Varianter och bibliografisk beskrivning. Red. Pia Forssell & Rainer Knapas. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, ss. 113–130, här s. 127). Fokuset på marginalia gör att det i det här sammanhanget gott kan vara tal om just basdokument.
  8. Konstnären har vänligt nog tillåtit och själv också tillhandahållit en illustration ur boken.
  9. Även om det är en diskussion Dahlberg själv gärna för. Medveten om att hennes arbete innebar otillåten kopiering valde hon för övrigt att låta bokens yttre vara helt vitt, som ett slags motsvarighet till vita piratkopierade kompaktskivor (Lina Kalmteg: "Bokklottet får ett eget rum," SvD 2006-11-14).
  10. Det senare demonstrerat och diskuterat i Jan Svenungsson: "Controlled Production of Virtual Geo-political Reality through Failure." *Human IT* 8.3 (2006): 95–110. <<http://www.hb.se/bhs/ith/3-8/js.pdf>>
  11. Flera exempel finns i den nyligen utkomna "Reading Notes", ett temanummer (red. Dirk Van Hulle & Wim Van Merlo) av tidskriften *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, vol. 2/3 (2004).
  12. Allra mest uppmärksammade är kanske Heather Jacksons två arbeten *Marginalia: Readers Writing in Books* (New Haven: Yale UP, 2001) och *Romantic Readers: the Evidence of Marginalia* (New Haven: Yale UP, 2005), men se också Anne Fadiman: Exlibris: en vanlig läsares bekännelser (Stockholm: Bonnier, 2000) – frasen "common reader" i originaltiteln är för övrigt en medveten syftning på Woolfs verk med samma namn. Greta Golick har undersökt husfruars marginalia i kokböcker ("one quart milk, five eggs I should say": Marginalia in Anglo-Canadian Cookbooks," *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 2–3/2004: 95–113) medan Catherine Marshall har studerat studenters sätt att anteckna och markera text i kursböcker, se hennes fascinerande rapport "Toward an Ecology of Hypertext Annotation" i *Proceedings of Hypertext '98* (New York: ACM Press, 1997). Ett uppmärksammat exempel är också Owen Gingerichs studier av läsaranteckningar i olika exemplar av Copernicus' *De revolutionibus: Boken som ingen läste: i spåren av Copernicus' revolution* (Stockholm: Norstedt, 2005).
  13. Meg Meiman höll exempelvis 2005 ett anförande om "The Anonymous Reader: Marginalia in Library Books" vid konferensen Material Cultures and the Creation of Knowledge arrangerad av Centre for the History of the Book, University of Edinburgh.
  14. Ur konstfestivalen Momentums presentationsbroschyr av Kajsa Dahlberg (tillgänglig via <http://www.momentum.no/data/f/0/05/91/2_2401_0/Kajsa_Dahlberg.pdf>).
  15. Ett resultat är bland annat min avhandling *Under utgivning: den vetenskapliga utgivningens bibliografiska funktion* (Borås: Valfrid, 2006).
  16. Det finns en växande motkraft i form av textsociologin, som i högre grad vill belysa det utgivna verkets dimension som social text, men också där talas det ganska lite om läsarnas interaktion med texten.
  17. För somliga utgivningstraditioner är det en dygd att framställa utgivaren som bara en objektiv framhåtare av Den Stora Texten. Utgivarens ingrepp, rapportering och eventuella kommentarer får där ofta typografiskt och strukturellt en underordnad plats. För andra ideal kan det motsatta förhållandet råda: vissa utgåvor är textuellt, typografiskt och strukturellt så underkastade utgivarens subjekt och teser att man snarast kan tala om utgåvan som en editorieell text snarare än en auktorieell.

EN EGEN BOK

18. Utan tillgång till de förlagor Dahlberg använt sig av är det förstås svårt att bedöma hur pass troget faksimil hennes kalkeringsteknik resulterat i. Fall där den avskrivna marginalian flyter ut över den fotokopierade förlagans snitt tyder på att akribin kan diskuteras.
19. Några enstaka tryckta vetenskapliga utgåvor har också prövat gränserna för vår uppfattning av vad en vetenskaplig utgåva är, till exempel Hans Walter Gablers beryktade synoptiska utgåva under 1980-talet av Joyces Ulysses.

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

GUNNAR BROBERG, FD, professor i idé – och lärdoms historia, Lunds universitet.

MATS DAHLSTRÖM, FD, lektor, Bibliotekshögskolan i Borås.

BJÖRN DAL, FD i bokhistoria, kulturarvschef, Universitetsbiblioteket i Lund.

MIRJAM M. FOOT, Professor of Library and Archive Studies at University College, London.

GUNNEL HEDBERG, FK, bibliotekarie, doktorand i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet.

ESKO HÄKLI, professor, överbibliotekarie em., Helsingfors universitetsbibliotek.

ROGER JACOBSSON, FL, universitetslektor i medie- och kommunikationsvetenskap, Högskolan Dalarna.

LENA JOHANESSON, FD, professor i konstvetenskap, Göteborgs universitet.

STEN KINDLUNDH, FL, universitetslektor em i litteraturvetenskap vid institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

KRISTINA LUNDBLAD, FM, doktorand i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet, litteraturkritiker.

PATRIK LUNDELL, FD i idé- och lärdoms historia, verksam vid Linköpings universitet.

MATS MALM, FD, professor i litteraturvetenskap, Göteborgs universitet.

EVA NILSSON NYLANDER, FL i latin, forskningsbibliotekarie på Universitetsbiblioteket i Lund.

LEA NISKANEN, FM, bibliotekarie, doktorand i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet.

SVANTE NORDIN, FD i teoretisk filosofi, professor i idé- och lärdoms historia, Lunds universitet.

BIRGITTA OLANDER, FD, universitetslektor i biblioteks- och informationsvetenskap, Lunds universitet.

THOMAS RYDÉN, FD i konstvetenskap, forskarassistent i bokhistoria, Lunds universitet.

GUNNARS SAHLIN, FD i litteraturvetenskap, riksbibliotekarie.

ANN STEINER, FD i litteraturvetenskap, verksam vid Lunds universitet.

HELENA STRÖMQUIST DAL, FM, bokbindarmästare, doktorand i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet.

INGRID SVENSSON, FL, chef för enheten för handskrifter, kartor och bilder på Kungl. Biblioteket i Stockholm.

WOLFGANG UNDORF, FM, verksam vid Kungl. Biblioteket.

KARIN WIJKSTRÖM, FK, bibliotekarie em., Kungl. Biblioteket.

ANDREAS ÖNNERFORS, FD i idé- och lärdoms historia, verksam vid Lunds universitet.